

В.М.ГОРОБЕЦЬ *

«ЧОРНА РАДА» 1663 р.: ПОДІЯ ТА ЇЇ СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглядаються політичні й соціальні передумови Ніжинської генеральної ради 1663 р. Аналізуються програми головних претендентів на булаву гетьмана Лівобережної України і способи їх представлення. З'ясовується роль російської влади в розгортанні боротьби за гетьманський уряд, виокремлюються чинники, котрі формували ставлення Олексія Михайловича до політичних процесів на Лівобережжі. На підставі аналізу всіх відомих на сьогодні достовірних джерельних матеріалів, що містять інформацію про раду 1663 р., детально реконструюється її перебіг, звертається увага на суперечливі обставини представлення цієї події у джерелах та пропонуються можливі варіанти пояснення цього.

Ключові слова: «чорна рада», гетьманат, Українська козацька держава, І.Брюховецький, Я.Сомко, В.Золотаренко, єпископ Мефодій, Д.Велико-Гагін, гетьманські вибори, українсько-російські взаємини, «Руїна».

*Зараз по весні заводиться
на нове лихо, чого за них гетманов
не бивало, тоєст чорной ради.
«Літопис Самовидця»*

Наприкінці червня 2013 р. виповнилося 350 років відомій Ніжинській раді 1663 р., за результатами якої на Лівобережжі було розв'язано проблему елекції особного правителя, до влади прийшов ставленик Запорозької Січі Іван Брюховецький, а його суперники по гетьманських перегонах – наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко разом зі своїми найближчими помічниками були або страчені, або відправлені на заслання до Сибіру. Утім, не лише цим «прославилася» рада 1663 р. Зі слів автора «Літопису Самовидця», винесених в епіграф статті, нею було «заведено» в Україні «новое лихо, чого за них гетманов не бивало, тоєст чорной ради»¹. Крім того, ніжинські постанови 1663 р. для багатьох дослідників асоціюються (до слова, не вповні коректно) з узаконенням територіального поділу Гетьманщини на лівобережну та правобережну частини, або, у ширшому контексті, з початком «Руїни» (ще одне історіографічне кліше, що потребує, як мінімум, широкого обговорення фахівців). Та й узагалі ця рада (значною мірою завдяки літературному хисту П.Куліша, котрий використав її фабулу як сюжет для першого у вітчизняній художній літературі історичного роману «Чорна рада») стала для українців, як відзначають організатори однієї з міжнародних наукових конференцій, «одним із місць історичної пам'яті».

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира. – К., 1971. – С.89.

Усе це разом стало приводом для проведення в ювілейному 2013 р. низки регіональних, усеукраїнських і міжнародних конференцій, круглих столів, а представники громадськості Сіверщини навіть виступили з ініціативою щодо відзначення цієї події на загальноукраїнському рівні. Але чи варте те, що відбулося влітку 1663 р. в околицях Ніжина, широкого суспільного відзначення? Наскільки та подія, за якою закріпилася назва «чорної ради», була унікальною для історії Гетьманщини? Наскільки визначальними стали для козацької України її результати?

Джерела реконструкції

Ведучи мову про джерельне забезпечення дослідження проблеми, насамперед слід сказати про очевидну обмеженість достовірних писемних свідчень. Так само не може не привернути уваги й відверта суб'єктивність авторів (чи їхніх інформаторів), викликана заангажованістю в перебіг подій, відтак і намагання належним чином представити себе в них або ж виправдати свою участь у тих пертурбаціях. Наступне, на чому треба наголосити – інформацію «з перших» чи принаймні «других рук» про власне саму Ніжинську раду 1663 р. черпали лише для трьох відомих на сьогодні джерел російського та двох – українського походження.

Московські джерела представлено двома різновидами. По-перше, у розпорядженні дослідників є офіційний посольський звіт і реляція представника на гетьманських виборах 1663 р. окольничого, намісника галицького, князя Данила Степановича Велико-Гагіна. Цей документ про виконання місії в Україні (котрий, як і решта відповідного діловодства, подавався до Посольського приказу вже після повернення на Батьківщину) вельми лапідарний, стилізований «під бронзу» – тут не зустрінеш жодних згадок про запеклу політичну боротьбу на Ніжинській раді, що виходила за межі власне політичного суперництва та набувала форм відкритого силового протистояння, навіть із застосуванням вогнепальної зброї². Значно інформативніша підготовлена по «гарячих слідах» події реляція князя Д.Велико-Гагіна, відправлена ним із Ніжина до Москви 20 червня 1663 р. з майором «рейтарського строю» Василем Непейциним (Непейцевим)³, що опинилася у фондах Сибірського приказу й була опублікована Л.Окиншевичем у 1929 р.⁴

Але чи не найбільш повно та деталізовано перипетії Ніжинської ради 1663 р. описано у щоденнику Патрика Гордона – шотландського волонтера на московській службі, що мав на той час чин підполковника царського

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1867. – Т.5. – С.173.

³ Згадка про прибуття з Ніжина до Москви гінця від Д.Велико-Гагіна з повідомленням («сенчуком») про успішне виконання царським окольничим покладеної на нього місії («будучи в Войске Запорожском, его государевы дела в совершение привели по его, великого государя, указу и выбрали гетмана Ивана Брюховецкого») під 28 червня 1663 р. була записана в «Дворцовых разрядах» (див.: Дополнение к тому III Дворцовых разрядов. – Санкт-Петербург, 1854. – С.384).

⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. Додатки // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип.6. – С.415–417.

війська. Опис ніжинських подій у нього настільки розлогий, деталізований, хронологічно точний, що може скластися враження, ніби шотландець особисто брав участь у поході тієї частини московського війська, котра супроводжувала окольничого Д.Велико-Гагіна до Ніжина. Утім, наступна за цією оповіддю ремарка перекреслює таку здогадку: «Увесь цей час я перебував у Москві, утішаючись помірним чином у гарному товаристві, особливо генерала Дал'елла»⁵. Отож відомості П.Гордона все ж не є інформацією з перших вуст. Але, як припускають дослідники⁶, джерелом вістей для шотландця був його співвітчизник – командир полку «солдатського строю» полковник Юрій Інглес, котрий якраз і супроводжував Д.Велико-Гагіна в його не вповні дипломатичній подорожі в Україну. Відтак, зважаючи на високий чин цього офіцера, він був добре обізнаним із перебігом місії царського окольничого й, можемо сподіватись, адекватно переповів про її перипетії своєму товаришеві, котрий перебував у цей час у Москві.

Бурхливі події літа 1663 р. знайшли відгук чи не в усіх козацьких літописних оповідях, присвячених добі визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. та наступним за цими часами соціальним і політичним деструкціям. Але сучасниками та ймовірними учасниками перипетій 1663 р. могли бути лише автори літописів Самовидця та Дворецьких. Крім того, уживаючи термін «літопис», ми розуміємо умовність такого трактування історичних текстів другої половини XVII–XVIII ст. Адже всі без винятку їх автори, навіть особисто ангажовані в тих подіях Самовидець (Роман Ракушка-Романовський) чи Василь Дворецький⁷, писали вже з певної темпоральної відстороненості від події, складаючи в опис не лише свої знання про її суть, а й відштовхуючись від власного розуміння сенсу історичного буття, свого місця в історії, не хтуючи при цьому й можливостями для моралізаторства, навіть на шкоду історичній достовірності. Отож у представлених оповідях, написаних у часи, коли І.Брюховецький безславно зійшов з історичної арени, скомпрометувавши себе не лише перед частиною козацтва, а й впавши в опалу в очах царської влади, негативних конотацій в описі ніжинський подій початку літа 1663 р. чимало, можна навіть припустити – значно більше, аніж їх могло бути за умови іншого, більш успішного правління висуванця Січі на гетьманському уряді Лівобережжя.

Позитивні інтенції в описі ради 1663 р. та подій, що їй передували чи її увінчали, відстежуються хіба що у творі, авторство котрого дослідники приписують В.Дворецькому – одному з найпослідовніших прибічників промосковської орієнтації у старшинському корпусі Гетьманщини, який за результатами Ніжинської ради посів уряд київського полковника, особисто брав участь

⁵ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – Москва, 2002. – С.133.

⁶ Див.: Федосов Д.Г. Клинок, перо и «бунташное время» // Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.248.

⁷ Про полеміку щодо авторства «Літопису Самовидця» див.: Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С.1–80; Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – С.9–42. Щодо ролі В.Дворецького в підготовці «Літописця» див.: Мьцик Ю.А. «Летописець» Дворецких – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники: Сборник статей 1984 г. – Москва, 1984; Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – №5.

у репресіях проти опонентів новообраного регіментаря. Отож у «Літописці Дворецьких» увага акцентується на тому, що Я.Сомко перед тим «самовласстю гетьманом учинився», а жорстока розправа над ним виправдовується фактом виявлення в нього королівського листа, що став вагомим аргументом його «обличення»⁸.

Вельми цікава ситуація з трактуванням подій автором «Літопису Самовидця». Як уже зауважувалося, найбільш реальним кандидатом на цю роль дослідники визначають Р.Ракушку-Романовського. Перед радою 1663 р. він, будучи сотником першої міської сотні Ніжинського полку, неодноразово виконуючи обов'язки ніжинського наказного полковника, входив до найближчого оточення одного з опонентів І.Брюховецького – полковника В.Золотаренка, уособлюючи якраз те соціальне середовище швидко багатіючої козацької старшини, проти якої кошовий гетьман активно боровся. Відразу після виборів 1663 р. Р.Ракушка-Романовський увійшов до гетьманського уряду І.Брюховецького, зосередивши у своїх руках управління фінансовою сферою. Така двояка позиція Р.Ракушки-Романовського не могла не впливати на його оцінку тих неоднозначних подій. Відтак, з одного боку, він усіма доступними способами демонструє своє несприйняття ситуації, коли охлократична стихія стає визначальною в житті Гетьманщини, удаючись навіть до вже згаданих вище таких сумнівних тверджень, що нібито навесні 1663 р. в Україні було «заведено» «новое лихо, чого за иних гетманов не бывало, тоест чорной ради»⁹, а з іншого – усіляко очорнює політику Я.Сомка, котрий і гетьманство мав «от підручних собі полковников и сотников, и козаков», і на раду прибув не лише зі зброєю та кінно, але й маючи в обозі артилерію, а перед тим В.Золотаренко силоміць змушував полковників голосувати за гетьмана Я.Сомка¹⁰. Не скупився Самовидець і на епітети при описі всіх тих деструкцій, що впали на Україну відразу ж по завершенні Ніжинської ради, коли

«при котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабывала [...]. Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли»¹¹.

Усі інші відомі на сьогодні українські літописи були менш інформативними, аніж оповідь Самовидця, і до того ж використовували ніжинські перипетії 1663 р. переважно як вельми принагідний сюжет для моралізаторства з приводу того розбрату, котрий учинився в козацькій Україні у часи гетьманування наступників Богдана Хмельницького. Так, скажімо, Самійло Величко свою розповідь про Ніжинську раду 1663 р. звершував такими пафосними рядками:

⁸ «Летописецъ» Дворецких / Изд. Мыщыка Ю.А. // Летописи и хроники: Сборник статей 1984 г. – С.230.

⁹ Літопис Самовидця. – С.89.

¹⁰ Там само. – С.88–89.

¹¹ Там само. – С.91.

«Зріте сини малоросійські нещастъ матки вашей и крайню погибель отчизни вашей: егда бо горделивиі и високодумніи тогдашніи козацкіе властолюбци и междоусоюніи ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадніи губители, Виговскій и Пушкар полтавскій исчезнуша, по них засъ Хмелниченко и Сомко прейдоша; тога третій тим подобніи гетьмани и губители ваши, Тетера и Бруховецкій, народишася»¹².

Доволі негативно відгукувався про ініціативи І.Бруховецького щодо скликання «чорної ради» (запрошення ним не лише козаків, а й «мужиков») автор «Краткого описания Малороссии»:

«И тогдажъ Бруховецкій як постарался о том и до государя писалъ, прося, чтобъ черная рада была, – се же уповаю на запорожцовъ, з собою пришедшихъ, которые, въ радѣ взбунтовавшись, могутъ Сомка и Васюту убить, – такъ, за прибытиемъ для того къ Ніжину съ Москвы околничого князя Гагина съ столникомъ Кирилломъ Осиповичемъ Хлоповимъ, поспішавъ напередъ до нихъ и dobroхотнихъ себѣ зділавъ, еще чрезъ запорожцовъ своихъ не только козаковъ, но и мужиковъ з городовъ туда собравъ, будто на разграбленіе Ніжина»¹³.

Значно ширше та строкатіше за своєю видовою належністю коло джерел, з аналізу яких можна реконструювати перебіг політичних і соціальних процесів у козацькій Україні напередодні Ніжинської ради 1663 р., а також виявити найближчі наслідки того «нового лиха, чого за иних гетманов не бивало». Щоправда, і тут у розпорядженні дослідників – переважно або посольські звіти царських представників на перемовинах із козацькою старшиною чи духовними провідниками Лівобережжя, або листи останніх у Москву, в яких чітко простежується намагання дискредитувати свого суперника та натомість засвідчити власну лояльність щодо династії Романових.

Навіщо Війську Запорозькому осібний лівобережний гетьман?

Уперше питання обрання на Лівобережжі осібного козацького правителя постало ще навесні 1661 р. Передумовою ж стали події осені попереднього року, коли гетьман Юрій Хмельницький під впливом низки політичних та особистих причин, потрапивши у скрутне становище у протистоянні з польськими й татарськими військами під Слободищами на південно-східній Волині, пішов на укладення угоди з Річчю Посполитою, що передбачала повернення Війська Запорозького під владу короля Яна II Казимира. Зважаючи на цілий ряд чинників (як військово-стратегічних, так і політичних, соціальних і навіть суто психологічних) лівобережні полки Гетьманщини не підтримали такі дії, причому в опозицію стали навіть члени так званого «клану Хмельницьких» – призначений гетьманом наказним над Лівобережжям рідний брат матері – Я.Сомко

¹² [Величко С.] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1850. – Т.2. – С.39.

¹³ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.260–261.

та рідний брат мачухи, третьої дружини Б.Хмельницького – ніжинський полковник В.Золотаренко. Не визнала умов Чуднівського договору 1660 р. і Запорозька Січ¹⁴.

Упродовж осені 1660 – весни 1661 рр. гетьман Ю.Хмельницький за підтримки відділів коронних військ і татарських загонів зробив декілька спроб поновити свою владу над Лівобережжям, але всі вони виявилися безуспішними. Водночас і керівництво Московської держави недвозначно заявило про невизнання підписаної 1 листопада 1660 р. боярином В.Шереметевим чуднівської капітуляції, яка передбачала серед іншого й відмову Москви від претензій на Україну та виведення своїх військ із лівобережних теренів.

За таких умов наказний гетьман Лівобережжя Я.Сомко, успішно відбивши спільно з російськими військами наступ вірних королеві правобережних полків, спромігшись при цьому повернути на бік царя Лубенський, Прилуцький, Миргородський, а згодом і Полтавський полки, наприкінці квітня 1661 р. скликав під Ніжином, у селі Биків, елекційну раду, щоб отримати санкцію від лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень, які перебрав із рук свого небожа – гетьмана Хмельницького. На раді більшість виборців підтримали кандидатуру Я.Сомка. Лише представники одного з найбільших лівобережних полків – Ніжинського – відстоювали свого полковника В.Золотаренка (Васюту)¹⁵.

Як можна зрозуміти з тодішніх і попередніх дій та заяв В.Золотаренка, політичні програми опонентів мало чим відрізнялися одна від одної. Обидва виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожними були і уявлення про модель соціальної організації Гетьманщини. Подібними були навіть шляхи сходження на вершину політичної влади на Лівобережжі – через родинну близькість до Б.Хмельницького. Отож у політичному плані Я.Сомко та В.Золотаренко не були політиками-антагоністами, а у соціальному – представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Причина ж конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також у суперництві старшинських угруповань Переяславщини та Сіверщини за першість у лівобережній частині Гетьманщини.

Утім, повною мірою зрозуміти феномен В.Золотаренка, якому формально підтримка лише одного полку дозволила піти всупереч волі решти (як мінімум п'яти – шести) полків, не можна, якщо знехтувати думкою М.Костомарова стосовно того, що навесні 1661 р. за спиною доволі посереднього в політичних здібностях ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Мефодій (Максим Филімонович)¹⁶. Його ж політичні акції, особливо в очах Москви, у цей час почали стрімко зростати. Справді, о. Максим уже здавна

¹⁴ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.238–292.

¹⁵ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. – 1887. – №2. – С.269–282; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899; Горобець В. «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

¹⁶ Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Его же. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1876. – Т.12. – С.236.

перебував у дружніх взаєминах із родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів – Івана – під час виправи на білоруські терени, та, згідно з гіпотезою М.Грушевського, опікувався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до його найближчого оточення. Ба більше, він мав великий вплив на формування тактичних планів В.Золотаренка¹⁷. Саме під час білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні взаємини з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу й стати в Москві бажаною особою. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції у придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та поверненням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, як свідчить відомий дослідник історії церкви (в тому числі взаємин українського духовництва з урядом Олексія Михайловича) В.Ейнгорн, ніжинський протопіп стає «вухами й очима» російської влади в Україні¹⁸.

На початку 1661 р., аби нейтралізувати вплив на Лівобережжі київського митрополита Діонісія (Балабана), який показав себе противником Москви, уряд Олексія Михайловича вдався до рішучого й водночас ризикованого (з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовництва) кроку: 4 травня 1661 р. крутицький митрополит Пітирим (тодішній виконавчач обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу) висвятив ніжинського протопопа під іменем Мефодій на єпископа мстиславського й оршанського та відразу ж проголосив того місцеблюстителем Київської митрополії.

Висвячення о. Максима в Москві на єпископську кафедру, що належала до підпорядкованої константинопольському патріархові Київської митрополії, було неканонічним із багатьох причин. Але, як свідчить текст грамоти московського царя до вселенської патріархії, політичні мотиви для Москви були настільки важливими, що виправдовували порушення будь-яких церковних норм. Згідно з твердженнями Олексія Михайловича, треба було висвятити на єпископство місцевого клірика, який міг би козаків «на істину направити»¹⁹. Тобто, Москва свідомо взяла курс на пошук в Україні такого лояльного цареві духовного лідера, чий вплив поширився б і на політичну сферу. Як слушно зауважував із цього приводу російський історик другої половини XIX ст. Г.Карпов, московський уряд обрав для України «свого патріарха Никона»²⁰. А зважаючи на те, що процес творення «українського Никона» збігся у часі з активними спробами Я.Сомка реалізувати свої амбітні наміри, можна припустити, що саме закулісні інтриги єпископа Мефодія спершу підштовхнули Васюту проголосити свої претензії на гетьманство (так уважав М.Костомаров), а згодом переконали Москву не визнавати його гетьманських повноважень,

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т.9. – Ч.2. – С.929.

¹⁸ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.156.

¹⁹ Гиббенет Н. Историческое исследование дела патриарха Никона. – Санкт-Петербург, 1884. – Ч.2. – С.565.

²⁰ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополитии (1661–1668 года) // Православное обозрение. – 1875. – №2. – С.210.

аби тим самим надати особливого статусу місцєблюстителєві у суспільно-політичному житті Лівобережжя.

Крім того, кажучи про позицію офіційної Москви в українських справах, потрібно враховувати, що в тій непевній суспільно-політичній ситуації, що склалася в Україні, уряд Олексія Михайловича витримав довгу паузу, не визнаючи результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати виборчий процес. Пріоритетним завданням російської політики в Україні став політичний реванш на Правобережжі через повернення під «високу царську руку» гетьмана Ю.Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на якого було покладене завдання повернути правобережне козацтво на «шлях істини».

Із цією метою влітку 1661 р. місцєблюститель робив активні спроби нав'язати взаємини з Ю.Хмельницьким, залучаючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла (Олешковича; донедавна – наставника гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії). Зі свого боку московське керівництво до переговорів із гетьманом правобережної частини Війська Запорозького залучило архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія (Гізеля)²¹. Найближчі помічники єпископа Мефодія – протопопи С.Адамович і Г.Бутович – також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі й не передавати булаву жодному з претендентів, зачекавши, доки Ю.Хмельницький разом із правобережними козаками стане на «шлях істини» («Авося де повернеться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з задніпровськими черкаси»). Обрання ж Я.Сомка чи В.Золотаренка гетьманом, уважали духовні особи, могло спричинити «на обидва боки [...] замішання»²².

Тим часом козацька еліта Лівобережної України, хоча на позір і підтримувала наміри Москви та православного духовництва, насправді ж не припиняла вирішувати внутрішні конфлікти, дискредитуючи в очах московського керівництва своїх суперників. У такий спосіб кожен прагнув скористатися «виграним» часом, аби зміцнитися політично й закріпити за собою лідерські позиції у краї. У другій половині року з'являється відразу кілька доносів на Я.Сомка, написаних його конкурентами. Вони звинувачували того в «неминучій думі» завдати «велику шкоду цілості всього православ'я [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким»²³. І саме у цей час серед хору дискредитаторів наказного гетьмана Лівобережжя чи не найгучніше лунав голос кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького.

На відміну від Я.Сомка та В.Золотаренка, І.Брюховецький зійшов на гребінь політичного протистояння в козацькій Україні не завдяки родинним зв'язкам, а винятково через власні таланти та сприятливий збіг обставин.

²¹ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский... – С.210; Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства... – С.165.

²² Акты ЮЗР. – Т.5. – №40. – С.89.

²³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.210. – Стлб.475. – Л.38.

У роки Б.Хмельницького він входив до складу гетьманського двору, переважно опікуючись господарськими справами. Як згодом стверджували його опоненти, у походи не ходив. Утім, збереглися згадки про виконання ним важливих дипломатичних доручень як уряду Б.Хмельницького, так і І.Виговського. Коли останній перебрав гетьманську владу до своїх рук, а Ю.Хмельницького відправив продовжувати навчання, І.Брюховецький супроводжував гетьманіча до Києва. А коли опозиційно налаштовані до І.Виговського старшини звернулися до Юрія, аби він став знаменом у боротьбі з ненависним кланом Виговських, І.Брюховецький поїхав на Запорозжя агітувати січовиків підтримати свого вихованця. Як свідчить анонімний автор «Літопису Самовидця», у серпні 1659 р. Ю.Хмельницький, «жалуючи зневаги своєї, же ему гетьманство отнято, вислал за пороги слугу свого Бруховецького до войска просячи, щоб вийшли»²⁴. Роком пізніше, восени 1660 р., посланець Яна II Казимира Станіслав Казимир Беневський у розмові з Ю.Хмельницьким згадуватиме й про те, що він начебто восени 1659 р. «відіслав Брюховецького з частиною скарбу до царя»²⁵. Утім, знайти документальне підтвердження участі й у такій пошузі молодому Хмельниченку нам не вдалося.

Посольська місія І.Брюховецького на Запорозьку Січ увінчалась успіхом – низовики підтримали кандидатуру молодого Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву, владу у І.Виговського спільними зусиллями відібрали та передали її Юрієві. Щоправда, після такого успіху І.Брюховецький не повернувся в гетьманську Україну в надії на щедрі винагороди від свого вихованця. Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння психології та вміння грати на людських слабінках – усе це дало змогу майбутньому гетьманові швидко завоювати авторитет на Запорозжжі, де він жив, за словами літопису, «в добром захованню і в ласці всего Войска Низового». І вже десь наприкінці вересня 1659 р. січове товариство вперше обрало І.Брюховецького своїм кошовим. Коли ж восени наступного року гетьман Ю.Хмельницький повернувся під владу короля, І.Брюховецький, щойно довідавшись про це «по письму из войска приятелей своих», відразу ж «к тебе (государю – В.Г.) к Москве известить о том бежит»²⁶.

Із Москви І.Брюховецький повернувся вже на початку 1661 р. зі знаками царської милості – жалуванням та зброєю для запорожців. Коли ж у середині року на Лівобережжі розгорнулася відчайдушна боротьба за гетьманську булаву – активно до неї долучився. Тоді ж, десь у вересні 1661 р., І.Брюховецький вельми символічно проголосив себе «кошовим гетьманом» або «запорозьким гетьманом»²⁷. А включившись у боротьбу за булаву, кошовий гетьман почав активно розкривати «зрадливі наміри» Я.Сомка перед белгородським воєводою князем І.Ромодановським, полковником московського війська І.Косаговым,

²⁴ Літопис Самовидця. – С.81.

²⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1859. – Т.4. – Отд.3. – С.36–37.

²⁶ Акты Московского государства, изданные под редакцией Д.Самоковасова. – Т.3: Разрядный приказ, Московский стол. – Санкт-Петербург, 1901. – С.192.

²⁷ Докл. про час та обставини цього політичного акту див.: Горобець В. Еліта козацької України... – С.354–355.

неодноразово сигналізує про це і в Москву. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрівся з місцеблюстителем митрополичої кафедри й переконував його, що Я.Сомкові не можна довіряти, адже він, мовляв, готує «зраду»²⁸. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Ф.Куракін, який 21 вересня 1661 р. написав у Москву донос на Я.Сомка (той нібито закликав Ю.Хмельницького, «щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра»²⁹), отримував інформацію саме від І.Брюховецького.

Причому, якщо Я.Сомко та В.Золотаренко могли дискредитувати один одного винятково з позицій критики політичної лояльності опонента, то І.Брюховецький активно послуговувався арсеналом соціальної критики старшинської верстви, котра, на шкоду інтересам рядового козацтва, перебрала до своїх рук важелі політичної та соціальної влади. І.Брюховецький у властивому йому барвистому стилі писав:

«Кгды же уже як кабаны позаживили и не знают, что з скар-
бами діяти, для которых то они чинять [...] через все лета до-
ходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали Сомко
на войско, а жалованье их царського величества по старому и
завше доходило и иншой більш причины не мають, только тая
привата их уводит, же за гетьманством гоняются»³⁰.

Намагаючись перетягти на свій бік місцеблюстителя київського митрополичого престолу єпископа Мефодія – «богомольця царського» (як називали його на той час в офіційній кореспонденції з Москви), кошовий гетьман надіслав до Києва, у митрополичу резиденцію, декілька листів, в яких переконував церковнослужителя у жодному разі не довіряти Я.Сомкові, оскільки той «морочить усіх гірше цигана». Наказного гетьмана він називав не інакше, як «зрадник». Стверджував, що, разом з іншою городовою старшиною, у погоні за гетьманством він до решти зруйнує Україну. Не обмежуючись самою лише дискредитацією свого супротивника, кошовий удався до вельми успішного – з огляду на нагальні потреби його політичної гри – ходу, а саме висловився за те, аби в Україні взагалі було скасовано інститут гетьманства, а управління краєм довірено кому-небудь із московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф.Ртищеву:

«Нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і береження»³¹.

Пропозиція І.Брюховецького стосовно передачі управління Україною бояринові Ф.Ртищеву в технологічному аспекті виглядала досить вдалою,

²⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – №43. – С.96; РГАДА. – Ф.210 (Разрядный приказ, Белгородский стол). – Стлб.499. – Л.65–68, 74–75; Ф.124 (Малороссийские дела, дела 1661). – №17. – Л.5.

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.П. – Спр.15401–15424. – Арк.242–243.

³⁰ РГАДА. – Ф.210. – Стлб. 538. – Л.316; *Стецюк К.* З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х рр. XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки. – К., 1957. – Т. 9. – С.231.

³¹ Акты ЮЗР. – Т.5. – №46. – С.101.

принаймні у двох вимірах: демонструвала політичну безкорисливість кошового, а також обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителів, оскільки саме Ф.Ртищев перебував у близьких стосунках з українським духівництвом і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича.

Звивистий «ніжинський шлях 1663-го» – через Козелець, Полтаву, Лубни, Зіньків і Гадяч. Негеографічний вимір політичного протистояння 1662 – початку 1663 рр.

Позиція І.Брюховецького в очах Москви виглядала ще більш привабливо на тлі тієї незалежницької (чи принаймні автономістської) позиції, яку зайняв у цей час Я.Сомко. Прагнучи зміцнити своє політичне становище, на 14 квітня 1662 р. скликав лівобережну старшину до Козельця для проведення елекційної ради, куди з'їхалися полковники «не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи»³², і наказний гетьман домігся від старшини проголошення себе повноправним регіментарем. До Козельця запросили й місцеблюстителя Київської митрополії, натомість не допустили представників царської адміністрації. Зважаючи на цю обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням виборів, але під тиском Я.Сомка та його прибічників скріпив результати виборів урочистим богослужінням у місцевому соборі.

Тож після виборів на раді в Козельці місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі була б зведена до передачі булави й прапора вже обраному перед його приїздом гетьманові. Відсутність московських бояр на раді єпископ Мефодій, а згодом і уряд Олексія Михайловича трактували як ознаку нелегітимності виборів Я.Сомка. Аналогічної думки дотримувалися також російські історики С.Соловйов і В.Ейнгорн³³. Але коли не зважати на відсутність московських повноважних представників, із формально-правового погляду вибори в Козельці були цілком правомірними. Адже ані в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ані навіть в її зміненому варіанті 1659 р. та в «Нових статтях» Ю.Хмельницького 1659 р. не було таких пунктів, які обмежили б повноваження української сторони в питанні гетьманських виборів через запровадження норми про обов'язкову участь російського представника в роботі елекційної ради. Згідно з договором 1654 р., Військо Запорозьке мало право «обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю»³⁴. У сфальсифікованому варіанті «Статей Б.Хмельницького» в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці було порушено тим, що відтепер новообраний регіментар мав їхати до Москви, щоб «бачити його царські пресвітлі очі». І вже московський правитель мав «пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор, і на гетьманство свою государеву жалувану грамоту дати йому накаже»³⁵. Жодних інших уточнень у «Нових статтях» не було.

³² Цит. за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. – С.277.

³³ *Соловьёв С.* История России с древнейших времён. – Кн.6, т.11/12. – Москва, 1995. – С.130; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.183.

³⁴ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.10. – №8. – С.448–449.

³⁵ Там же. – Санкт-Петербург, 1863. – Т.4. – №115. – С.263.

Отож присутність представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді була визначена не правовими нормами, які регулювали політичні взаємини Війська з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини (передусім Я.Сомка та В.Золотаренка), чиї спроби вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. не увінчалися успіхом.

Козелецькі події свідчили, що Я.Сомко та старшина (його головна опора на той час) повели справи таким чином, щоб зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, які стосувалися устрою та політики козацького Лівобережжя. Відразу після обрання Я.Сомко поставив перед учасниками ради вимогу: усі полковники мали підписати зобов'язання виконувати волю гетьмана. Коли ж хтось із них зважився б не послухатися регіментаря, той, після ради з іншими полковниками, міг карати свавільника смертю, не ставлячи до відома царя³⁶.

Отже, навесні 1662 р. Я.Сомко та його оточення прагнули повернути ситуацію, що була до жовтня 1659 р. – тобто до того часу, доки князь О.Трубецькой не накинув урядові Ю.Хмельницького нових договірних умов. Примітно, що вимоги посилити гетьманську владу, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, по суті повторювали інші – ті, які старшина, згурпована восени 1659 р. довкола особи Ю.Хмельницького, висувала напередодні генеральної ради в Переяславі у Жердівських статтях³⁷.

Про незалежність позицій лівобережного гетьмана виразно свідчила його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді обговорювали й у край важливе питання тогочасного господарського життя – обіг російських мідних грошей. Як відомо, уряд Олексія Михайловича запровадив карбовані з міді маловартісні монети, що спровокувало бунти в Москві. Таким чином планувалося вирішити проблему платіжної кризи – розплатитися за отримані царськими ратниками на Лівобережжі провіант і фураж. І хоча посланець Я.Сомка до Москви – протопіп В.Бабський – стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді були старшини ніжинського полковника В.Золотаренка, а переяславці, навпаки, засвідчували свою готовність вірно служити цареві навіть тоді, коли він платитиме їм грішми, зробленими зі шкіри, саме козаки Я.Сомка за три тижні відмовилися отримувати царську платню у вигляді мідних монет. Дяк Посольського приказу І.Песков також доповідав у Москву, що Я.Сомко, як тільки «учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними»³⁸. А до того, ще в переддень Козелецької ради, Я.Сомко в листі до белгородського воеводи князя І.Ромодановського

³⁶ Цей пункт без сумніву суперечив нормам «Нових статей» Ю.Хмельницького, згідно з якими гетьман не мав права «без ради і поради з усією черню» знімати старшину з урядів (ст.7), а також карати на смерть без відповідного царського указу багатьох лівобережних старшин, які засвідчили свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І.Виговським (наказного гетьмана І.Безпалого, полковників Т.Цицюру, В.Золотаренка, О.Силича та їх старшин – ст.12) (див.: Акты ЮЗР. – Т.4. – №115. – С.268–269).

³⁷ Акты ЮЗР. – Т.5. – №2. – С.2–3.

³⁸ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.182; Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.7. – №114. – С.334–335.

в категоричній формі поставив вимогу: «Із Гадяча та з інших міст воевод вивести»³⁹. Як зауважував В.Ейнгорн, князь, «звичайно ж», не звернув уваги на жадання козацького зверхника вивести воевод із Гадяча та з інших міст, де їх перебування не було передбачене угодою 1659 р.⁴⁰ Але вже за три тижні по тому, 11 травня 1662 р., єпископ Мефодій інформував ніжинського воеводу князя С.Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників та воевод⁴¹.

Утім, узявши настільки різкий тон у взаєминах із російською адміністрацією, Я.Сомко не подбав належно про підтримку своїх дій усередині України, чи хоча б у середовищі козацької старшини. Навпаки, будучи прибічником сильної гетьманської влади, він боровся не лише проти охлократичних настроїв у Війську Запорозькому, а й проти проявів старшинської олігархії. Ще у середині 1661 р., у розмові з піддячим Приказу таємних справ Ю.Никифоровим, Я.Сомко говорив про те, що гетьман, «під рукою великого государя будучи в підданстві», мусив мати владу над полковниками («быти владательным»), а це прямо суперечило нормам угоди 1659 р.⁴² Тоді мова була про повернення Ю.Хмельницького в підданство царя, отож, ставлячи вимогу денонсувати окремі пункти Переяславських статей 1659 р., Я.Сомко ще не думав про розширення власних повноважень. Відтак видається, що авторитарна модель гетьманату була властива самому політичному світогляду наказного гетьмана. Я.Сомко пропонував скасувати передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет козацьких старшин, а також заборонити полковникам взаємини з царем «мимо гетмана». Було запропоновано створити інститут постійного царського представництва при гетьманові, аби реґіментар міг оперативно приборкати будь-які прояви свавілля з боку окремих полковників. А якщо б хтось не бажав втихомирюватися, гетьман міг скарати такого на смерть, щоб, «дивлячись на те, іншим не кортіло». Політичні погляди старшини відображала пропозиція побудувати на Запорожжі фортецю та розмістити в ній 10 тис. царських ратників з артилерією. Цим, на думку Я.Сомка, було б вирішено відразу кілька проблем: 1) «закрито» татарські орди у Криму; 2) нейтралізовано небезпеку заворушень на Січі («Запорожжя де буде кріпко»); 3) гарантовано безпеку завдяки перебуванню російського війська в містах Лівобережжя⁴³.

Тим часом стрімке сходження Я.Сомка по ієрархічній драбині Війська Запорозького неабияк дратувало заслужених козацьких полковників. Жоден із них не бажав і того, аби його владу в полку якимось чином було обмежено гетьманським проводом. Саме тому один із найвпливовіших лівобережних старшин, чернігівський полковник Оникій Силич, ще під час Козелецької ради демонстрував невдоволення діями Я.Сомка, спрямованими на посилення гетьманської влади над полковниками. А після від'їзду з Козельця він надіслав

³⁹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №115. – С.335.

⁴⁰ Ейнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.169.

⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №115. – С.252, 268–269 та ін.

⁴² Там же. – Т.5. – №41. – С.94.

⁴³ Там же.

єпископові Мефодію листа, в якому засудив поведінку гетьмана⁴⁴. Ще виразніше антигетьманську позицію проявив ніжинський полковник В.Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, він заявив, що Я.Сомко силою здобув гетьманську булаву, тож виконувати його накази він не збирається⁴⁵.

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримав і місцеблюститель Київської митрополії, який повідомляв Москву про перебіг Козелецької ради (акцентуючи увагу на епізодах, що компрометували Я.Сомка). Зрештою, він рекомендував урядові Олексія Михайловича визнати результати виборів недійсними, і не затверджувати за переяславським полковником гетьманське звання. Адже той, мовляв, своїм «свавіллям» та «наси́льством» чітко засвідчив, що від нього можна чекати чого завгодно. Крім того, Мефодій просив якнайшвидше прислати в Україну повноважного царського боярина для проведення «справжньої» елекційної ради⁴⁶. Одночасно церковник інформував про перебіг подій у Козельці царських воевод, які несли службу в лівобережних містах, і радив їм жити «з острахом», адже від Я.Сомка тепер можна чекати «злого»⁴⁷. Подібного листа до Москви написав і В.Золотаренко, котрий також попереджав оточення Олексія Михайловича, що козелецькі події можуть мати негати́вні наслідки⁴⁸.

Відразу ж по завершенні ради 3 травня 1662 р. воевода князь І.Ромодановський відправив до Москви отримані перед тим листи І.Брюховецького та І.Сірка, в яких говорилося про «зрадливі наміри» переяславського полковника та містилися перестороги пильнувати, аби не дозволити йому вчинити так, як свого часу зробив І.Виговський. А у вересні 1662 р. в Лубнах пройшли консультації І.Ромодановського, єпископа Мефодія та І.Брюховецького з приводу гетьманської елекції на Лівобережжі. Їх результатом стала домовленість про те, що відповідна рада відбудеться найближчим часом у Полтаві. У царській грамоті, виданій трохи згодом, активна роль І.Брюховецького в ухваленні цього принципового рішення жодним чином не приглушувалася:

«По нашему великого государя указу, око́лничий наш и воевода и наместник белгородский князь Григорий Григорьевич Ромодановский постановили с гетманом кошевым, что быти раде в Полтаве»⁴⁹.

Вибір полкового міста Полтавщини для проведення генеральної ради з багатьох причин влаштував І.Брюховецького, але жодним чином не враховував інтереси наказного гетьмана. Адже близькість до Полтави Запорожжя обумовлювала ситуацію, за якої, у разі проведення тут широкої «чорної ради», шанси Я.Сомка на успіх ставали доволі мізерними. Тож їхати до Полтави він відмовився. Так само вчинив і його головний суперник у боротьбі за гетьманську

⁴⁴ Карпов Г. Мефодий Филимонович – епископ мстиславский и оршанский... – С.214–219.

⁴⁵ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.188.

⁴⁶ Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. – С.281.

⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т.5. – №115. – С.116–117.

⁴⁸ Там же. – Т.7. – №15. – С.393.

⁴⁹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссиею. – Санкт-Петербург, 1842. – Т.4: 1645–1676. – С.325.

булаву – В.Золотаренко. Не виявили готовності до поїздки на південь, очевидно, і інші полковники з Сіверщини та Центрального Лівобережжя. У листі до Москви від 30 жовтня 1662 р. єпископ Мефодій пояснював неприбуття козацьких старшин до Полтави тією обставиною, що начебто наказний гетьман не лише відмовився сам їхати на раду, котра мала відбутися на півдні Лівобережжя, а й «полковникам универсалы свои розослал, на раду ехать не велел; и [...] полковники, боясь его, Самка, на раду не поехали»⁵⁰.

Як видно з тексту царської грамоти від 6 листопада 1662 р., відмовившись від поїздки до Полтави наказний гетьман, проте, відправив до Москви свого посла – військового писаря Хому Тризну, аби той передав цареві запевнення щодо готовності Я.Сомка скласти з себе гетьманські повноваження та взяти участь у легітимній генеральній раді, «чтоб, все Войско Запорожское сведчи вместе, учинити полную генеральную раду»⁵¹. А Олексій Михайлович, реагуючи на листи «богомолца нашего Мефодия епископа» та на чолобиття «гетманов, кошевого Ивана Брюховецкого и наказного Яким Самка», указав

«бытии на нашей великого государя службе в наших черкасских городех по прежнему окольному нашему, и воеводам, и наместнику белгородскому князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому с товарищи, с нашими ратными людьми, и для обранья совершенного гетмана учинити полную генеральную раду в Лубнах, по Переяславским новопоставленным статьям [...] не перемения и ничем тех статей не нарушая, по стародавним Войска Запорожского обычаем».

Організувати та провести генеральну раду белгородський воевода мав «вскоре, покаместа Днепр не стал»⁵². Проте, незважаючи на царський указ, виборна рада в Лубнах також не відбулася. І цього разу причиною її зриву був уже не Я.Сомко. Принаймні, жодних закидів на його адресу з боку опонентів з України чи від представників царської влади виявити не вдалося. Скоріш за все, зважаючи на наближення зими, як окольному І.Ромодановському, так і його помічникам в Україні технічно такий захід організувати було неможливо. Але, що цікаво, після від'їзду з Лубен белгородського воеводи місцеблюстителю Київської митрополії не повернувся ані до місця митрополичого осідку – у Київ, ані до Ніжина, де його чекав соратник по боротьбі з Я.Сомком – полковник В.Золотаренко, а попрямував у Гадяч, де квартирував зі своїми прибічниками новий фаворит гетьманських перегонів – кошовий гетьман І.Брюховецький.

Тим часом, коли на Лівобережжі боротьба за гетьманську булаву досягла чи не свого апогею і від вирішального зіткнення сторони втримувала хіба що певна пасивність російської влади у цьому питанні, на Правобережжі відбулися кардинальні зміни у верхній частині козацької ієрархії. Приблизно восени

⁵⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.326.

1662 р. чи на самому початку 1663 р. (думки істориків щодо точної дати різняться) Ю.Хмельницький таки зрікся гетьманства та прийняв чернечий постриг. На його місце прийшов колишній генеральний писар Війська Запорозького, перед тим – особистий секретар Яна II Казимира, а ще перед тим – активний учасник гадяцького процесу 1658 р. полоцький стольник Павло Тетеря. Такого роду рокіровка в керівництві правобережної частини Гетьманщини по суті перекреслювала будь-які сподівання московської влади повернути Правобережжя під «високу царську руку» політичними методами, у результаті «прозріння» Ю.Хмельницького та його чергового дрейфу в бік Москви. За подібних умов подальші зволікання з проведенням на Лівобережжі гетьманських виборів, здається, не мали жодного сенсу.

Утім, і навіть за таких обставин Москва не стала форсувати лівобережну елекцію. У другій половині січня 1663 р. в Україну прибув посол Федір Лодиженський, котрий переказав І.Брюховецькому та єпископові Мефодію царський наказ: церковнослужителів повернутися до Києва, а проведення виборної ради «отсрочить до весны [...] быть раде весною по траве»⁵³. Пришвидшити гетьманські вибори не допомогла навіть інформація, яку поширювали прибічники І.Брюховецького, нібито Ю.Хмельницький зрікся булави, маючи на меті передати її в руки своєму рідному дядькові – Я.Сомку⁵⁴.

Отож 6 лютого 1663 р. в Москві було видано черговий указ Олексія Михайловича про скликання на Лівобережжі генеральної ради для обрання гетьмана та, як було сказано в документі, для інших «государевих справ». Цього разу царським уповноваженим на раду призначався не белгородський воевода І.Ромодановський, котрий протягом минулого року так і не зумів організувати елекційну раду, а окольничий князь Данило Степанович Велико-Їагін. До складу його місії входили також стольник К.Хлопов, приказний дяк І.Фомін та ще 12 царських дворян. Змінено було також і місце генеральної ради. Зважаючи на заперечення старшини щодо проведення цього важливого зібрання на окраїнах Лівобережної Гетьманщини – на східних, у Зінькові, чи південних, у Гадячі, Лубнах, Полтаві, московський уряд запропонував компромісний варіант – Ніжин. Компромісним його можна було назвати якщо не з погляду географічного розташування, то, зважаючи на давню ворожнечу тамтешнього полковника В.Золотаренка з Я.Сомком, – із міркувань політичних.

На початку березня 1663 р. з Москви було вислано грамоти царя лівобережним полковникам зі звідомленням про те, що «повна чорна рада» відбудеться у червні в Ніжині. 10 березня Д.Велико-Їагін отримав із Приказу великого государя «денежную и соболиную казну». Намагаючись надати посольству особливої урочистості, московська сторона не скупилася. Окольничий віз із собою священні книги, хрести, церковне начиння, коштовне вбрання для священиків і дяків на час урочистого молебню, щедрі подарунки «царським доброхотам» в Україні. Для успішного виконання покладеної на посольство місії того ж дня посол закупив у Москві воску «на печати

⁵³ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.345.

⁵⁴ Там же. – С.344.

четверть фунта», дві дубових бочки, в які склали грошову «казну», а для ліпшого збереження соболиного хутра придбали по десятку «рогож» і вірьовки. У наступні дні в тому ж «лапотном ряду» для перевезення церковного начиння й паперів було куплено два луб'яних короби, а «коробейного ряду у торгового человека у Федки Микифорова» – дубову скриню «на приказные дела». Матеріальні приготування до відбуття з місією в Україну тривали, довелося придбати «флягу для чернил», власне самих чорнил один глечик, дві жерстяних ємкості для піску (аби присипати свіжонаписані тексти), а також мішечки на ладан, свічки тощо⁵⁵.

Але не це найбільше дивувало при відправці з Москви царського посольства. Неабиякої специфіки ситуації додавала та обставина, що Д.Велико-Гагіна в його місії супроводжувало доволі потужне військо – дослідники обраховують його кількість приблизно у 7–8 тис. ратників, хоч тут можливі й перебільшення. Власне, це не було абсолютною новацією в стосунках Гетьманщини з царською владою. Адже вже Переяславська рада 1659 р., на якій затверджувалося обрання гетьманом Ю.Хмельницького, також проходила за присутності війська, що супроводжувало московського вповноваженого – ближнього боярина князя О.Трубецького. Утім, тій раді передувала запекла воєнна кампанія, кульмінацією котрої стала Конотопська битва 1659 р. У даному ж випадку присутність чималого війська пояснити було не просто. Як видається, формувалася певна, не прописана у двосторонній угоді, традиції проведення гетьманських виборів. Традиція, відверто скажемо, не вельми приємна для тих українських лідерів, які ратували за збереження в недоторканності козацьких прав і вольностей.

За пізнішими розписами грошового пожалування царських ратників можна достовірно стверджувати, що посольство супроводжували рейтарський полк І.Шепелева, три полки «солдатського строю» полковників Ю.Інглеса, І.Штрасбурга і Б.Вороніна⁵⁶. Згідно зі словами П.Гордона, окрім названих були ще полки Полянського та Скрябіна⁵⁷. Перебували в розпорядженні окольничого й стрільці різних приказів, зокрема достовірно відомо про московських стрільців під орудою М.Шишкіна⁵⁸, а також драгунів із Севська та інших російських міст (цікаво, що драгунів «розных городов» окольничий пожалував «по полтине человеку», а служилим людям із Севська (всього 82) «жалованья не дано для того, что они в Севском уезде живут своими домами, и землею, и всякими угодыи владеют»⁵⁹).

У дорогу до Ніжина посольство князя Д.Велико-Гагіна вибралося лише у двадцятих числах березня 1663 р., а до Севська воно прибуло близько 4 квітня. Утім, перетинати кордон Гетьманщини царські послы не вельми поспішали. У Севську було продовжено закупівлю необхідного канцелярського приладдя, але не лише його. Так, у цьому прикордонному повітовому центрі Московської держави з наказу царського окольничого було придбано спочатку

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.175.

⁵⁶ Там же. – С.176–177.

⁵⁷ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.180.

⁵⁹ Там же. – С.179.

чотири сальних свічки, згодом – ще сто, воску на печатки «гривенка», вісім стоп паперу тощо. Але, що цікаво, перебуваючи у Севську, 16 квітня за наказом Д.Велико-Гагіна «бил взят в палачи» Климко Родіонов, стрілець «Матвеева приказу Шишкина», котрому «на ремень на всякой завод» було видано один рубль⁶⁰. Окрім ката, у Севську на специфічні потреби дипломатичної служби було рекрутовано й місцевого священика Іпатія. Як записано у фінансовому звіті посольства: «Севскому попу Ипатію, что по указу великого государя взят был в Нежин для рады, 16 алтын 4 денги»⁶¹.

Імовірною причиною такої тривалої затримки могло бути якраз очікування на прибуття війська, спорядженого для супроводу царського окольничого. Принаймні зі звіту посольства про видатки випливає, що саме у Севську 23 квітня князь виплатив «рейтарам, трубачем и литаврщиком 250 человеком великого государя жалованья»⁶². Наступна ж виплата була здійснена вже в межах Гетьманщини – 24 травня в місті Ніжині, і тут кошти отримали не лише рейтари І.Шепелева, а й ратники згаданих раніше трьох солдатських полків⁶³. Водночас із деяких опосередкованих свідчень можемо зробити висновок, що затримка посольства Д.Велико-Гагіна на московській території обумовлювалася й тією непевністю, що запанувала на той час в Україні. Тож аби не наражатися на небезпеку, окольничий намагався максимально розвідати стан справ по той бік кордону. І лише отримавши від певних людей достовірну інформацію про те, що там «ныне де, за помощью Божиею, все тихо и смирно, и про приход воинских людей никаких вестей нет»⁶⁴, князь уже після 11 травня віддав наказ про вступ на українські терени.

Десь у середині травня 1663 р. Д.Велико-Гагін перебрався із Севська до Путивля (на той час – московського прикордонного пункту), а вже на початку 20-х чисел місяця воєнізоване посольство Олексія Михайловича вступило до сотенного центру Гетьманщини – містечка Борзна. 21 травня тут, у соборній Свято-Троїцькій церкві, за участю окольничого та його почту відбувся урочистий молебень за здоров'я государя, а за три дні подібне таїнство пройшло вже в кафедральному храмі Ніжина⁶⁵. Прибуття царського посольства до цього міста збіглося з перебуванням там константинопольського («царгородського») митрополита Софронія (або ж останній спеціально чекав на прибуття царського окольничого з Москви, за що отримав від Д.Велико-Гагіна на милостиню два рублі)⁶⁶. Щоправда, згадок про участь цього східного владики у процесі обрання гетьмана чи приведення його до присяги за церковними канонами виявити у джерелах не вдалося.

⁶⁰ Там же. – С.176.

⁶¹ Там же. – С.177.

⁶² Там же. – С.176.

⁶³ Там же. – С.177.

⁶⁴ Там же. – С.176.

⁶⁵ Там же. – С.176–177.

⁶⁶ Там же. – С.177. Наскільки мізерною щодо сану патріарха була така сума видно вже з того, що єпископ Мефодій, як було записано до книги видатків «по указу великого государя», отримав 2 червня через піддячого І.Світикова триста рублів (див.: Там же).

«Берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»

Автор «Літопису Самовидця», оповідаючи про перипетії першої половини 1663 р., писав:

«И так тоє през цалую зіму колотилося. Едни при Брюховецком заставали, якто: полк Полтавскій, Зінковскій, Миргородскій, а при Сомку заставали полки: Лубенскій, Прилуцкій, Переясловскій, Ніжинскій, Черніговскій, и на том постановил, жебы чернчая рада не била»⁶⁷.

Згідно ж з інформацією, яку вдалося зібрати Д.Велико-Гагіну наприкінці травня – на початку червня 1663 р., населення тих міст, котрі розташовані ближче до Переяслава, хотіло обрати на гетьманство Я.Сомка, а ближчих до Гадяча – І.Брюховецького, натомість «чернь говорить, що Сомка і Брюховецького їм на повне гетьманство не потрібно, а оберуть вони на раді помимо них, кого полюблять усією черню». Козаки Ніжинського полку в розмовах із царськими чиновниками називали серед таких «улюбленців черні» полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського – Григорія Кобилецького⁶⁸.

Але чи такою вже непередбачуваною була ситуації на Лівобережжі напередодні Ніжинської ради 1663 р.? Принаймні, в оточенні Олексія Михайловича з кандидатурою гетьмана на той час, здається, визначились уже остаточно. Адже, крім звинувачень на адресу Я.Сомка з боку його опонентів у «зрадливих намірах» та свідчень про конфлікти наказного гетьмана з царськими воеводами, неабияку тривогу викликали й заяви претендента на гетьманську булаву щодо бачення подальших взаємин Війська Запорозького з царем. Ще під час згаданої вище розмови з піддячим Ю.Никифоровим (у середині 1661 р.) Я.Сомко декларував намір розбудовувати взаємини з московським монархом на основі угоди 1659 р., хоч і з певними уточненнями, згодом повторив свою думку і на переговорах зі стольником Ф.Лодиженським на початку 1663 р.:

«Пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, ті де потрібно скасувати; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом би де завгодно стояв і помирав»⁶⁹.

Тобто, Я.Сомко прагнув чіткого дотримання принципу васальних взаємин, за яких усі контакти проходили б за посередництва гетьмана (котрий фактично пропонував жердівський проект 1659 р., відкинутий у «Нових статях» Ю.Хмельницького).

У соціальній сфері наказний гетьман наполягав на підтвердженні прав і привілеїв козацтва, з одночасним упорядкуванням міжстанових взаємин.

⁶⁷ Літопис Самовидця. – С.88.

⁶⁸ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – №5. – С.134.

⁶⁹ Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.360.

На весну він пропонував: «Козаки [...] по своїм реестрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реестрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси». Необхідність соціальної структуризації суспільства Я.Сомка обґрунтовував тим, що

«нині [...] в тій усьобиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реестрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили»⁷⁰.

Звісно, у стратегічному плані погляди наказного гетьмана на проблему соціальної структуризації Гетьманщини були цілком суголосними намірам московського керівництва. Не дарма ж іще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича прагнув упорядкувати козацький компут⁷¹. Але в реальних умовах початку 1660-х рр. соціальні вимоги Я.Сомка були надто тісно пов'язаними з політичною сферою та свідчили передусім про його бажання уникнути «чорної ради» в тому вигляді, як цього прагнув І.Брюховецький, а також деякі українські та московські політики. Ішлося про участь в елекційному процесі не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких принципових політичних вимог Я.Сомка програмні положення І.Брюховецького, викладені, скажімо, у розмові з Ф.Лодиженським, виглядали набагато лояльнішими та поміркованішими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення «повної чорної ради» віддавати всі ті кошти, що досі йшли на гетьмана, полковників і старшин, у царську скарбницю, аби таким чином підняти платню московським ратникам⁷². Як можна зрозуміти з пізнішої заяви єпископа Мефодія, уже восени 1662 р. під час таємних нарад із місцеблюстителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі заволодіння клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці⁷³.

Слід зауважити, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була звичайною поступкою суверенові, а показувала його принципове бачення подальших взаємин Війська Запорозького з російським монархом. Адже І.Брюховецький декларував, що гетьманський уряд має не лише відмовитися від прибутків, а й від претензій на політичну зверхність у суспільстві загалом:

«А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники, і сотники й усякі начальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських;

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Докл. див.: *Горобець В.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* – К., 1991. – Вип. 1. – С.131–136.

⁷² Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.349–350.

⁷³ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... – С.283.

тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] за привілеями королівськими й володіли»⁷⁴.

Відтак для кошового гетьмана головним наслідком багатолітньої боротьби козацтва була лише зміна суверена: відтепер права власності польського короля мали перейти до російського царя. Зрозуміло, саме так і тлумачили ці події в Москві, тож і політичні акції І.Брюховецького у приказних палатах «білокам'яної» після таких заяв зростали.

Тільки-но до Гадяча надійшла інформація про наближення до українського кордону окольничого Д.Велико-Гатіна, як І.Брюховецький надіслав тому до Севська донос на Я.Сомка, звинувачуючи його в таємних зносинах із правобережним гетьманом, спрямованих на відрив Лівобережжя від царя. Кошовий гетьман акцентував увагу на тому, що городовий старшина

«в битність у Варшаві присягнув королеві польському, щоб якими-небудь способами Україну до ляхів навести, і нині він, Сомко, усіляко шукає, аби посполитої чорної ради не було, а бути йому, Сомкові, самовладним гетьманом».

Указував І.Брюховецький і на тісні родинні зв'язки правобережного та лівобережного регіментарів, стверджуючи, що ті,

«між собою обманом пересилаючись, людей обманюють і занапащають, закликаючи татар, і якби в Переяславі не було государевих ратних людей, тоді б він Сомко і проти них війну б розпочав».

Для посилення емоційного впливу на царського посла кошовий гетьман і місцеблюститель прохали дозволити командирові російського гарнізону Гадяча майорові Д.Д'якову супроводжувати їх, «доброхотів царя», до Ніжина на раду бодай із невеликим загonom

«для безпеки від ворогів домашніх, Сомка з радниками, тому що на цьому боці Дніпра у Кременчуці та в Патоці стоїть Тетеря з черкасами, щоб завадити і не допустити проведення зупольної чернецької ради, і щоб краю до решти погинути»⁷⁵.

Для ілюстрації своєї правоти щодо Сомкових намірів «зрадити» царя І.Брюховецький надіслав московському окольничому три листи правобережного гетьмана П.Тетері до наказного лівобережного гетьмана, в яких містилися заклики про перехід лівобережного регіментаря під зверхність Яна II Казимира. Із контексту їх випливало, що ця перспектива вже обговорювалася між кореспондентами й Я.Сомко погодився піти на такий крок. Невдовзі кошовий гетьман надіслав до Путивля захопленого в Гадячі лазутчика гетьмана П.Тетері – П.Протика, свідчення котрого на допиті також кидали тінь на Я.Сомка⁷⁶.

⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т.7. – №121. – С.349.

⁷⁵ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С.131.

⁷⁶ Там же.

За таких обставин Москва остаточно втрачає довіру до Я.Сомка й робить ставку на І.Брюховецького. Варто було лише кошовому гетьманові та місцєблюстителєві заявити царським представникам в Україні, що вони побоюють-ся їхати до Ніжина через загрозу нападу з боку вірних Я.Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін московських ратних людей. Навіть сам Олексій Михайлович дійшов висновку стосовно ненадійності Я.Сомка та, водночас, вірності І.Брюховецького, наказавши у власноручному листі до воеводи І.Ромодановського «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»⁷⁷.

Тривожний неспокій Ніжина напередодні ради

До Ніжина царський представник дістався заздалегідь, так що прибулих згодом козаків він мав змогу зустрічати чи не на правах господаря. Непогано обізнаний із перипетіями тих подій П.Гордон стверджував, що І.Брюховецький волів, аби генеральна рада відбулася в Гадячі або десь поблизу від цього міста, але присутність царського війська в Ніжині також заспокоювала висування Запорозької Січі на гетьманство в городовій Україні⁷⁸.

Зайвий раз переконати Д.Велико-Гагіна у правильності обраного Москвою кандидата на гетьманство мала б й інформація, зібрана вже в Ніжині. Так, буквально за декілька днів до виборів, 13 червня, царському окольничому довелося реагувати на чолобитну ніжинського протопопа Симеона (Адамовича), постраждалого від «розорень» Я.Сомка, котрий, нібито, за радою з ніжинським полковником В.Золотаренком і через те, що протопіп останнього «от соборныя церкви отказал», прислав до Ніжина своїх козаків, які «двор его, протопопов, разорили и животы все пограбили»⁷⁹. Симеон отримав від московського посла компенсацію – десять рублів «жалованья». Натомість репутація наказного гетьмана Я.Сомка та його теперішнього союзника – В.Золотаренка в очах російської влади під впливом таких новин зазнала чергової, і вже, як видається, остаточної втрати.

До Ніжина, як стверджував П.Гордон, козаки прибули точно у призначений час. При цьому наказний гетьман Я.Сомко, під безпосередньою командою котрого перебував і Переяславський полк (згідно з зауваженням шотландця на московській службі, «це перший і головний полк на півночі Дніпра»), розташував свої сили поблизу Київських воріт Ніжина. До Я.Сомка долучився й місцевий полковник В.Золотаренко, з яким він порозумівся вже напередодні самої ради. Причому останній проігнорував заборону Д.Велико-Гагіна та, виходячи з міста в поле, прихопив із собою міську артилерію. Аби не спровокувати сутичку, за словами П.Гордона, і побоюючись бути звинуваченим у симпатіях до І.Брюховецького, царський окольничий поспішив передати ніжинській залозі наказ безперешкодно випустити В.Золотаренка разом із гарматами з міста⁸⁰.

⁷⁷ Записки отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1861. – Т.2. – С.771.

⁷⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁷⁹ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.178.

⁸⁰ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

«Більш хитромудріший», за П.Гордоном, І.Брюховецький, знаючи про підтримку своєї кандидатури царською владою, розташував власний табір на протилежному боці Ніжина. Я.Сомко, повідомлений про такий маневр суперника, пригрозив залишити ніжинські околиці та повернути до Переяслава, якщо окольничий розпорядиться скликати генеральну раду в таборі І.Брюховецького, а не на київській стороні міста. Але Д.Велико-Гагін, «прихильний до Брюховецького, не погодився й поставив імператорське шатро на іншій стороні». Я.Сомкові та В.Золотаренку нічого не залишалось, як за наказом московського посла вранці 16 червня передислокувати своїх прибічників на той бік Ніжина, де отаборився І.Брюховецький. Єдине, що вони не виконали, так це не заклали свій табір по ліву руку від Московського тракту, а стали праворуч від нього. Прибулі з Москви солдати вишикувалися справа від шатра, а стрільці – зліва, частина ратних людей прикривали доступ до нього з інших боків⁸¹.

У П.Гордона про це згадки немає, але з пізніших джерел відомо, що прислане з Москви шатро було чорного кольору. З одного боку, це, мабуть, зайвий раз мало акцентувати увагу на зовнішній атрибутиці події – рада ж бо скликала «чернецька», «чорна», а з іншого – таке символічне забарвлення викликало й тривожні передчуття біди. Принаймні наступник Д.Велико-Гагіна у представленні царських інтересів в Україні дяк Дементій Башмаков, котрому перейшов у спадок цей самий намет, прямуючи до Гетьманщини на початку осені 1663 р. наказав перефарбувати посольський шатер, надавши йому менш трагічних відтінків⁸².

Доля ж булави лівобережного регіментаря могла вирішитись уже по полудню 16 червня. Тоді у шатрі відбулася конфіденційна розмова між Д.Велико-Гагіним і кошовим гетьманом. П.Гордон був переконаний, що саме за її результатами І.Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника, «проте сьогодні зробити нічого не вдалося, оскільки (як уважалося) Брюховецькому потрібен був час для перемовин із партією Сомка»⁸³.

Після розмови з кошовим гетьманом царський окольничий повернувся до Ніжина, але спокійно дочекатися наступного дня йому не випало. За деякий час до нього прибув посланець від І.Брюховецького, сповістивши, що Я.Сомко захопив у полон декількох його людей та відправив триста вершників навперейми його полковникові Гвинтовці, тож йому нічого більше не залишалось, як послати на допомогу своєму полковнику полк Парфенія Нужного. Коли Д.Велико-Гагін прислав до Я.Сомка майора з вимогою припинити

⁸¹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

⁸² Як видно з фінансового звіту Д.Велико-Гагіна про його видатки під час посольської місії до України, 24 вересня 1663 р. у Севську за наказом царя він намагався передати Д.Башмакову та С.Фролову «в малороссийские города великого государя дворцовой шатер, которой дан был окольничему [...] для гетманского обранья», причому був він «цвітом черной». І лише тепер «тайных дел дяку» Д.Башмаков попросив Д.Велико-Гагіна «с товарищи», аби вони «тот шатер розцвелили розными цветами». Щоби виконати указ государя та задовольнити його теперішнього посла до України Д.Башмакова, Д.Велико-Гагін передав московському стрілецькому голові М.Шишкіну понад тридцять рублів сріблом для того, аби той розшукав серед своїх стрільців «из розных полков портных мастеров», і вже ті накупили необхідної матерії та «тот шатер подложити вновь лазоревою да червчатою крашенинами, полосами, и верх нацветити розных же цветов сукнами и кумачем червчатым» (див.: Акты ЮЗР. – Т.5. – С.180).

⁸³ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.130.

ворожнечу, наказний гетьман запевнив, що нічого такого, як про це розповідав кошовий гетьман, насправді й не відбулося. Натомість ніжинський полковник В.Золотаренко пояснив, що він справді відрядив декого зі своїх людей, аби ті відбили захопленого Гвинтовкою в полон його брата⁸⁴. Чим завершилася ця типова для тогочасної практики ведення бойових кампаній прелюдія гарцівників, за відсутності відповідної інформації у джерелах, невідомо. Справжні ж бої за гетьманську булаву розгорнулися вже зранку наступного дня.

Ніжинська рада 1663 р. Акт перший: протистояння 17 червня

Якщо вірити офіційній реляції князя Д.Велико-Гагіна про обрання гетьмана, генеральна військова рада, скликана за дозволом царя Олексія Михайловича на 17 червня 1663 р., пройшла чинно, без ексцесів, у відповідності з монаршою волею. Зокрема, у документі вказувалося, що 17 червня «за указом великого государя» окольничий і намісник галицький князь Д.Велико-Гагін

«со товарищи учинили черневую енералную раду у Нежина под городом; а на раде были Мефодій, епископ мстиславскій и оршанскій и блюститель митрополіи Кіевской, и наказной, и кошевой гетманы Яким Самко, Иван Брюховецкій, и полковники, и сотники, вся старшина и все Войско Запорожское, и мещане. И на той раде великого государя верюющая грамота им чтена; и они гетманы, и все Войско Запорожское, и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обраніе»⁸⁵.

Обраний 18 червня всім Військом Запорозьким, як старшиною, так і черню, «вільними голосами» в «совершенные гетмань» І.Брюховецький у соборному храмі Ніжина після врочистого богослужіння

«великому государю великому князю Алексею Михайловичю, всея Великія и Малыя и Білая Росіи самодержцу, и его государским дітем, благородным государевим царевичем, и их государским наследником, по святой непорочной евангелской заповіді Господни пред святым Еванглієм віру учинил при епископи Мефодіи мстиславском и оршанском и блюстители митрополіи Кіевской, по чиновной книге и по записи»⁸⁶.

Насправді ж гетьманське обрання 1663 р. різночуже різнилося від тієї ідилічної картини, яку намалював у своєму звіті московський посол. Вибори гетьмана, проведені на генеральній раді під Ніжином, відзначалися неабиякою напругою, численними ексцесами, у тому числі з застосуванням зброї та людськими жертвами. Так, із розповіді П.Гордона дізнаємося, що близько 10-ї год.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т.5. – С.173.

⁸⁶ Там же. – С.173–174.

17 червня царський окольничий прибув із Ніжина до намету в околицях міста, поблизу якого й мала відбутися рада. За наказом Д.Велико-Гайіна навколо шатра стало московське військо. Відразу ж по тому на поле почали прибувати учасники події. Першим з'явився Я.Сомко з прибічниками, за ним підтягнувся й І.Брюховецький зі своїми людьми. Як перші, так і другі на елекційну раду вибралися немов на війну – з прапорами та при зброї. Уже дорогою до місця проведення виборів, стверджував П.Гордон, «чимало легковажних козаків покинули Сомка та приєдналися до Брюховецького»⁸⁷.

У розповіді Самовидця акценти розставлено дещо інакше, аніж у шотландського найманця. Зокрема, автор широковідомого літопису стверджував, що на раду, призначену на 17 червня, «зараз уступивши в пост Петров», постановили (авторство цієї «постанови» Самовидець не уточнює) прибути «пішо, без всякого оружжя». За Ніжином було встановлено «намет великий», присланий із Москви царем, і навкруги нього розставлено «військо московское [...] з оружжем задля уникання своеволі». Утім, як зауважував далі автор твору, «тое мало що помогло», і як тільки було «вдарено в бубни на раду» І.Брюховецький,

«ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своей стороны [...] и Сомко не зозволився: и сам, и усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрых, шатно и при орюжю, як до войны, тоей интенції будучи, же ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом и гармат было немало»⁸⁸.

Побачивши перед собою значну масу озброєного люду на чолі з вороже налаштованими один супроти одного лідерами, як оповідав П.Гордон, царський представник зажадав, аби козаки прийшли на зібрання беззбройними. Але як прибічники І.Брюховецького, так і Я.Сомка на наказ Д.Велико-Гайіна не зважали. Ситуація розрядилася лише після прибуття в намет московського князя єпископа Мефодія та спільного їх звернення до старшини з посиланням на відповідний указ Олексія Михайловича. Як було записано у щоденнику П.Гордона, «окольничий [...] звелів, щоби Сомко та Брюховецький з офіцерами й кращими козаками залишили зброю, коней і йшли до шатра. Так вони й зробили, тільки Сомко мав при собі шаблю та сагайдак»⁸⁹. Тобто попри участь у раді такої значної кількості народу, безпосередніми учасниками виборів мали бути все ж козацькі старшини й «кращі козаки», отже рада відбувалася за канонами, утвердженими на Січі, коли посеред загальновійськового кола збиралася група старшин і «стариків», яка й ухвалювала принципове рішення, котре по тому виносилося на ознайомлення широкого козацького загалу⁹⁰.

Ставши на лавку разом з єпископом Мефодієм, «стольником» (тобто К.Хлоповим), а також з якимось неозначеним персонально П.Гордоном «канцлером», Д.Велико-Гайін почав читати царську грамоту щодо дозволу на

⁸⁷ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁸⁸ Літопис Самовидця. – С.90.

⁸⁹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁰ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

проведення гетьманських виборів на Лівобережжі та їх порядок. Зазвичай, згідно з традиціями Московської держави, монарші грамоти були багатослівними, а викладенню суті питання передувала розлога передісторія. У випадку зі справами, які торкалися України, історичний екскурс починався з тих часів, коли «Малоросія» перебувала під владою польського короля. Розбурхана виборчими клопотами козацька стихія не стала чекати на закінчення читання царським окольничим грамоти Олексія Михайловича, а заглушивши його своїми вигуками розпочала процедуру виборів⁹¹.

У відправленій окольничим Д.Велико-Гагіним до Москви відразу ж по завершенні Ніжинської ради реляції про її перебіг цей епізод гетьманського обрання подано дещо в іншій інтерпретації. Зокрема, представник московського монарха стверджував, що вигуки козаків перервали не читання ним царської грамоти, а вже вибухнули на етапі виголошення окольничим промови:

«И наказному, и кошевому гетманом, и полковником, и сотником, и отаманом, и есаулом, и казаком, и всей черни твою, великого государя, вірующую грамоту на раде вычли. А выслушав твою, великого государя, грамоту наказной и кошевой гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь на твоём великого государя жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж, холопи твои, на раде твой, великого государя, указ наказному и кошевому гетманом, и полковником, и сотником, и отаманом, и есаулом, и казаком, и черни против наказа учали говорить речь. И не выслушав твоего великого государя указа с Блановой стороны Брюховецкаго [...] обирали в гетманы ево Ивана и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка [...] в гетманы обирали»⁹².

Самовидець натомість стверджував, що як тільки Д.Велико-Гагін вийшов зі свого намету та почав читати «грамоту и указ его царського величества, не дано того скончити, ані слухаючи письма царського величества, зараз крик стався з обох сторін о гетманство»⁹³. Але, як зауважив свого часу ще М.Петровський, аналізуючи достовірність інформації «Літопису Самовидця», «встановити дійсний стан речей тут тяжко»⁹⁴.

За П.Гордоном, частина козаків гукала: «Сомко!», інша: «Брюховецький!». Вигуки, згідно з усталеними ще на Запорозжжі традиціями, підкріплювалися підкиданням угору шапок. В якийсь момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Я.Сомка, покрили ним свого висувця та підняли на лаву, проголошуючи тим самим обраним гетьманом. Під час цих дій царського окольничого та його супровід було витіснено від лави і вони заледве зуміли пробратися до свого намету⁹⁵. Але на цьому «вибори» не припинилися. Прихильники І.Брюховецького зуміли швидко

⁹¹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹² Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.416.

⁹³ Літопис Самовидця. – С.90.

⁹⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над «Літописом Самовидця»). – Х., 1930. – С.267, прим.11.

⁹⁵ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

доправити до центру виборчого поля зброю, скинути Я.Сомка і його людей із лави, поламати бунчук наказного гетьмана та вбити козака, котрий його тримав (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка)⁹⁶.

Окольнічий Д.Велико-Гагін, описуючи силову фазу гетьманських виборів 17 червня, провину за використання зброї покладав на прибічників наказного гетьмана, стверджуючи:

«На том, государ, гетманском обирање полку Якіма ж Самка конные люди с его Якимовым бунчуком, и с литавры, и со многими знаменами в пешии люди, в раду скочили, а пехота его ж Самкова с ружьем прибежала. И в раде люди замешались. А нас, холопей твоих, с места збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали, и разошлись в свои обозы»⁹⁷.

Натомість П.Гордон, переповідаючи про збройну сутичку 17 червня, додавав, що в той момент, коли пристрасті розпалилися до краю й козаки запросто могли б знести і царський намет, в якому заховався Д.Велико-Гагін, московські ратники за наказом полковника І.Штрасбургґа закидали натовп «виборців» ручними гранатами, таким чином, як зауважив П.Гордон, «розчистивши простір». На полі залишилися тіла загиблих, а також поранених у цій сутичці. Тим часом Я.Сомко зі своїми прибічниками верхи втекли до власного табору. Булава наказного гетьмана та литаври стали трофеєм І.Брюховецького⁹⁸.

Згідно ж із повідомленням Самовидця, перервавши галасом зачитування Д.Велико-Гагіним царської грамоти й указу, одна частина козаків почала вигукувати: «Бруховецького гетманом, а другіє кричат “Сомка гетманом” и на столец обох сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали»⁹⁹. Сам наказний гетьман заледве врятувався втечею з поля, де відбувалася рада, причому Я.Сомко «видрался през намет царский» і, «допавши» до коня, разом з іншою старшиною втік до свого табору, залишивши на полі тіла декількох загиблих у тій сутичці своїх прибічників. І як тільки сомківці побігли з елекції, люди І.Брюховецького «всадили» свого ставленика на «столец», проголосили його гетьманом, «давши оному булаву и бунчук». При цьому, за версією Самовидця, саме прихильники І.Брюховецького, а не Я.Сомка (як твердив П.Гордон), «зопхнули» царського представника з лави чи «стольца»¹⁰⁰.

Не зрозуміло, яким чином, але застосування сили московськими ратними людьми для втихомирення бунтівної стихії пройшло повз увагу Самовидця. Натомість, як бачимо, він зафіксував акт проголошення І.Брюховецького гетьманом і вручення йому прихильним товариством клейнодів. Зважаючи на пасивну роль царського окольнічого на даній фазі обрання, цими клейнодами могли бути лише ті регалії гетьманської влади, які дісталися виборцям кошового гетьмана у сутичці з Я.Сомком.

⁹⁶ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.168.

⁹⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

⁹⁹ Літопис Самовидця. – С.90.

¹⁰⁰ Там само.

Далі Самовидець стверджував, що за певний час («нескоро») зчинений учасниками ради галас «ускромился». Але Д.Велико-Гагін обрання І.Бруховецького гетьманом «не підтвержал», оскільки «и до себе прийти не могл за великим шумом межи народом». Тож І.Бруховецький із врученими йому знаками гетьманського достоїнства від'їхав до свого табору, натомість Я.Сомко – «юже не маючи бунчука, ані булави, бо тое запорожци видрали оному» – до свого¹⁰¹. Відразу по цьому Сомкове військо почало масово відступатися від нього, а він за таких умов пригрозив Д.Велико-Гагіну не лише не визнавати обрання свого суперника на гетьманство, а й відвести власні полки до Переяслава та «знову до его царского величества слати, же ктвалтом гетьманство дано Бруховецькому, котрого військо не приймуєт»¹⁰². Реагуючи на погрози Я.Сомка та «обавляючися, жеби с того не вросло що злого», Д.Велико-Гагін розпорядився «знову на третій день тую раду» скликати, а до того моменту, поки «чернь войско [...] гетмана настановляти, кого улюблять», будуть, аби І.Бруховецький «знаки войсковіе положил»¹⁰³.

Прискіпливо досліджуючи текст «Літопису Самовидця» та порівнюючи його з відомими з інших джерел історичними реаліями, М.Петровський розцінив повідомлення про призначення царським окольничим ради на «третій день» як ще одну з фактологічних помилок Самовидця, адже про відтермінування елекції на 19 червня у жодних джерелах не згадується¹⁰⁴. Але, можливо, Самовидець рахував саме 18 червня третім днем гетьманських виборів, адже до Ніжина козаки зібралися вже на 16 червня? На другий день Петрівки, що розпочалась у 1663 р. 15-го числа.

Значно контрверсійніше інше твердження Самовидця: нібито з постановою окольничого про перенесення виборів на наступний день «барзо Бруховецькій сперечался, яже видяче, же князь почал на Сомкову руку схилятися»¹⁰⁵. Зі слів автора літопису, на кінець дня 17 червня навіть з'явилася певна інтрига в питанні щодо майбутнього володаря гетьманської булави. Так, старшина начебто порадила Я.Сомкові, «жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царського величества», ідею гетьманського обрання не заперечувати, а лише провести вибори не біля намету Д.Велико-Гагіна, «где військо стояло московское», а «межи своїми войсками тую учинити раду, на що и Бруховецькій позволився»¹⁰⁶.

Важко припустити, що царський окольничий, подолавши неблизький шлях із Москви до Ніжина та отримавши монарший наказ провести «чернецьку» раду за розробленим у Кремлі сценарієм, погодився б на усунення себе від активної участі у процесі гетьманського обрання. Власне, як і І.Бруховецький – на те, аби розіграти булаву зі Я.Сомком без прикриття московської влади, над забезпеченням прихильності якої до своєї персони він так довго працював. Утім, Самовидець обрав саме такий варіант розвитку сюжету

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С.90–91.

¹⁰⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С.270.

¹⁰⁵ Літопис Самовидця. – С.91.

¹⁰⁶ Там само.

своїєї оповіді, а винуватцями в руйнації планів наказного гетьмана та його оточення визначив «несталість наших людей», яка й завадила те задумане реалізувати:

«Бо козаки стороны Сомковой, отступивши свойї старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися, отвернувши, зараз напали вози свойх старших жаковати»¹⁰⁷.

У розповіді П.Гордона стверджується, що після кривавого інциденту, котрий спалахнув під час ради, після того, як Я.Сомко був змушений повернутися ні з чим до свого табору, кошовий гетьман вступив до намету царського окольничого, де за присутності єпископа Мефодія почали радитися, як бути далі. Отож жодного напруження між І.Брюховецьким і Д.Велико-Гігіним у російському таборі не помітили. Більше того, під час цих нарад Я.Сомко прислав до московського князя посланця з вимогою видати їм тіла вбитого бунчужного та інших загиблих. Крім того, наказний гетьман вимагав судити тих, хто вчинив цю бійню. Утім окольничий задовольнив лише прохання щодо видачі тіл загиблих, але категорично відмовив наказному гетьманові в його вимозі судити винуватців трагедії, заявивши, що її спричинили якраз люди Я.Сомка, котрі прибігли зі зброєю проголошувати його гетьманом¹⁰⁸.

Останнє твердження, як можна зробити висновок із записів П.Гордона, було неправдивим, оскільки зброю першими застосували саме прибічники І.Брюховецького, намагаючись не допустити проголошення гетьманом його суперника. Однак у тих подіях І.Брюховецький для Д.Велико-Гігіна однозначно виступав у ролі союзника, якого потрібно будь-що привести до влади, а не судити. Відтак запит Я.Сомка цілком прогнозовано було проігноровано. А в офіційному повідомленні, надісланому окольничим до Москви, він повторив свої обвинувачення на адресу наказного гетьмана Лівобережжя, указавши, що саме «полку Якима ж Самка конные люди с ево, Якимовым, бунчуком и с литавры и со многими знамены пеши люди в раду скочили, а пехота ево ж, Самка, с ружьем прибежала»¹⁰⁹. П.Гордон стверджував, що після цього царський представник передав через свого посланця, аби Я.Сомко та його старшини «пришли к шатру миром». Наказний гетьман відмовився це зробити, пояснивши такий свій учинок побоюваннями за власне життя, адже вбили ж перед тим його бунчужного. Робити було нічого. Відновлювати раду 17 червня не стали, кошового гетьмана до його табору доправив приставлений для охорони Д.Велико-Гігіним загін вершників, а сам окольничий разом з єпископом Мефодієм від'їхали до Ніжинського замку¹¹⁰.

¹⁰⁷ Літопис Самовидця. – С.91.

¹⁰⁸ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

¹⁰⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.168.

¹¹⁰ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.131.

Ніжинська рада 1663 р. Акт другий: «Обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»

Уранці 18 червня Д.Велико-Гагін продовжив ту справу, заради якої він здолав шлях від Москви до Ніжина. Прибувши до намету, біля якого відбувалася рада днем раніше, він послав своїх офіцерів до Я.Сомка та І.Брюховецького, аби ті разом із полковниками й іншими «начальними людьми» без зброї прибули до нього, а решта товариства, також без зброї, збиралась у полі¹¹¹. Ті погодилися. Власне, так і розпочався другий день Ніжинської ради 1663 р.

Але за ніч, що минула, у диспозиції сторін відбулися серйозні зрушення. Агітація прибічників І.Брюховецького, особливо після того, як йому вдалося здобути тактичну перемогу напередодні та засвідчити, хоч і опосередковано, підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, призвела до того, що лави прихильників Я.Сомка почали стрімко рідіти. Передчуваючи недобре, ще вранці 18 червня ніжинський полковник В.Золотаренко (наразі прибічник Я.Сомка) з дозволу окольничого перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, під захист московського воеводи М.Дмитрієва. Натомість Я.Сомко, ще дорогою до намету царського представника побачивши, як його козаки масово долучаються до опонента, кинувся було рятуватися втечею з елекційного поля, але, за свідченням П.Гордона, мало не втрапив до рук перебіжчиків і разом із вірною собі старшиною був змушений шукати порятунку в російському таборі. Звідти, знову ж таки зі слів П.Гордона,

«бачачи, що з Сомком залишилося небагато, та побоюючись, що козаки, котрі йшли на раду, зажадають видачі його та прибічників для розправи, окольничий на їхнє прохання відіслав їх (близько 150 панів і прислуги) у замок під сильну охорону кінноти та піхоти»¹¹².

У Самовидця чітка темпоральна демаркація подій 17–18 червня не простежується. Він якось невизначено говорить про те, що як тільки козаки з прихильних напередодні ради до Я.Сомка полків почали переходити на бік його опонента, а по тому й грабувати майно своєї старшини, наказний гетьман, «видячи [...] с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царского до князя, сподіваючись помочи и оборони своєму здоровю, которих зараз князь зо всім отослал в замок ніжинський»¹¹³. Але, як бачимо, він не ставить під сумнів добровільність здачі старшини себе на милість царської влади.

Так само й окольничий Д.Велико-Гагін у своїй реляції, відправлений до Москви відразу ж по завершенні виборів, також наголошував на тому, що після силової сутички 17 червня наступного дня наказний гетьман Я.Сомко, разом із полковниками – ніжинським В.Золотаренком, чернігівським О.Силичем, переяславським О.Щуровським, прилуцьким Д.Чернявським і київським

¹¹¹ Там же. – С.132.

¹¹² Там же.

¹¹³ Літопис Самовидця. – С.91.

С.Третяком – добровільно прибув до нього в табір із проханням оборонити й «черни убить не дать»¹¹⁴.

Натомість анонімний автор «Краткого описания Малороссии», пишучи про суперечливу колізію гетьманських виборів 1663 р. – узяття під варту Я.Сомка та його прибічників, загалом підтверджував слова П.Гордона з розповіді про «чорну раду», але робив принципово інші акценти в поясненні мотивів цього вчинку. Отже, після кривавої бійні 17 червня наказний гетьман висловив царському окольничому своє роздратування ситуацією та навіть пригрозив поскаржитися з цього приводу самому государеві. Ось на тлі таких заяв Д.Велико-Гагін – «оскорбившись» – і наказав Я.Сомкові, В.Золотаренку «с товарищи их явиться», а коли ті «как скоро пришли, тотчас коне и оружье и одежду от оних поотбирано, а самих с людьми их за караул взято»¹¹⁵. Тобто добровільною передача себе в руки царського окольничого для Я.Сомка та його прибічників не була.

Інформацію «Краткого описания Малороссии» щодо арешту майна опонентів І.Брюховецького підтверджує й повідомлення Самовидця стосовно того, що під час передачі Я.Сомка та його прихильників до Ніжинського замку арешт було накладено також на «коней, риптунки, сукні»¹¹⁶. А ще Самовидець невимушено додає до своєї розповіді й трішки містики, зауважуючи трохи згодом, що саме в той день («тоей же години»), як було забрано «до в'язання» в Ніжинський замок Я.Сомка, в Ічні згоріла церква, де перед тим йому «присягали на послушество гетманское». Як зауважує автор, «усе згоріло дознаку»¹¹⁷.

Але як би там не було насправді, після цього по суті визначального моменту елекційної боротьби завершальна стадія гетьманських виборів 1663 р. вже справді пройшла для І.Брюховецького без жодних ускладнень та ексцесів. Як писав у своїй реляції Д.Велико-Гагін – у гетьмани І.Брюховецького «обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»¹¹⁸.

Утім навіть після такого безславного сходження з дистанції Я.Сомка інтрига, нехай і дещо технічного характеру, на певний час таки збереглася. І.Брюховецький, як справжній актор, витримав паузу, не поспішивши стрімголов за булавою, а на певний, вочевидь, достатньо тривалий час затримавшись у своєму таборі («задержался надолго»¹¹⁹). Д.Велико-Гагіну навіть довелося відправляти чергового свого гінця, аби той довідався про причини затримки кошового гетьмана з виступом. Як виявилось, вона була пов'язана з необхідністю впорядкувати лави своїх нових прибічників, які ще вчора підтримували наказного гетьмана Я.Сомка. Коли ж І.Брюховецький таки вийшов із табору, то спершу перед наметом Д.Велико-Гагіна півмісяцем («рогами к шатру») вишикував свою кінноту, згодом на поле прибула піхота, яка зайняла ділянку посередині. Як і наполягав царський окольничий, усі козаки й посполиті прибули на раду без зброї.

¹¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.416.

¹¹⁵ Краткое описание Малороссии. – С.260–261.

¹¹⁶ Літопис Самовидця. – С.91.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.417.

¹¹⁹ Гордон П. Дневник: 1659–1667. – С.132.

Після цього Д.Велико-Гагін з єпископом Мефодієм і з почтом, «под охраной протазанщиков», вийшли на середину кола. Туди ж вступив і І.Брюховецький у супроводі вірних йому полковників, сотників, отаманів, осавулів. А як тільки шикування завершилося І.Брюховецького відразу ж проголосили гетьманом. Д.Велико-Гагін виказав побажання, аби той зі своїм бунчуком обійшов усе козацьке коло. Коли новопроголошений регіментар наближався до якогось козацького загону, козаки схиляли перед ним свої прапори та підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням та свою приязнь до нього особисто. Під час короткої наради в наметі Д.Велико-Гагін запропонував І.Брюховецькому разом із полковниками та старшиною прослідувати до Ніжина, аби там у кафедральному соборі принести присягу на вірність «великому государеві». Новообраний не заперечував проти такого сценарію розвитку подій. Але попросив деякий час для того, аби втихомирити пристрасті черні, котра вимагала негайної видачі на розправу Я.Сомка і В.Золотаренка «с товарищи». Коли ж емоції трохи вщухли, І.Брюховецький у соборній церкві Ніжина приніс клятву вірності цареві, цілував Євангеліє. Слідом за ним цей самий церемоніал учинили полковники та старшини. Після складення новообраним гетьманом присяги Д.Велико-Гагін передав йому царську грамоту, «написану здебільшого золотими буквами на пергаменті». А у цей час «у замку та в місті палили з усіх гармат»¹²⁰.

Автор «Літопису Самовидця» уточнював, що присяга відбулася у церкві Св. Миколая. Крім того, він стверджував, що ще напередодні складення новообраним гетьманом присяги царський представник «здавал з своїх рук булаву и бунчук, підтверждаючи гетьманство»¹²¹. Так само й у «Краткому описании Малороссии» наголошувалося, що «князь сам вторично клейноти вручил» І.Брюховецькому¹²², маючи на увазі, що вперше символи гетьманської влади останній отримав від товариства ще у ході кривавої бійні 17 червня.

Твердження Самовидця, котре, як бачимо, знайшло своє відображення й в інших джерелах, спершу сприймалося дослідниками (С.Соловйовим, Г.Карповим, С.Єгуновим) на віру, але згодом М.Петровський однозначно його трактував як хибне¹²³. Адже всі попередні процедури гетьманського обрання передбачали складання обраним на гетьманство кандидатом присяги на вірність цареві та вже наступне за цим визнання представником російського самодержця цього акту легітимним через вручення йому від імені володаря відповідних клейнодів. У випадку ж з обранням на гетьманство І.Брюховецького, якщо вірити інформації офіційної реляції окольничого Д.Велико-Гагіна, процедура проходила в такий спосіб: І.Брюховецький звертався до князя з проханням, аби той надав йому «великого государя булаву и знамя, тем бы ему в войске означить твою, великого государя, к себе милость». Але, як видно з тексту реляції, подібне прохання в Москві було прораховане заздалегідь, отож воно й не заскочило Д.Велико-Гагіна зненацька:

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Літопис Самовидця. – С.90.

¹²² Краткое описание Малороссии. – С.260–261.

¹²³ Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С.268.

«И по твоему, великого государя, указу мы, холопы твои, гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будет в то время, как он, гетман, увидит твои, великого государя, царские пресветлые очи»¹²⁴.

Слід відзначити, що у твердій позиції Д.Велико-Гагіна у цьому питанні не було нічого нового чи нелегітимного з погляду букви закону. Адже «Нові статті» Ю.Хмельницького 1659 р. якраз і впроваджували таку норму до практики двосторонніх взаємин. Отож цілком можливим міг бути варіант, за якого у червні 1663 р. І.Брюховецькому довелося б удовольнитися малим. Тобто після обрання на гетьманство отримати з рук царського окольничого жалувану грамоту Олексія Михайловича на регіментарство та на володіння – «на ранг» – Гадяцьким староством. Проте як же бути із захопленими в Я.Сомка у ході сутички 17 червня бунчуком і булавою? Не виключено, що саме їх і вручив Д.Велико-Гагін, реагуючи на прохання І.Брюховецького та його прибічників. І в такий спосіб, з одного боку, було дотримано формальних вимог щодо легітимності процедури гетьманського обрання – як це розуміло козацьке товариство, а з іншого боку, аби легітимізуватись і в очах царської влади, І.Брюховецькому, згідно з умовами Переяславського договору 1659 р., необхідно було їхати до Москви та особисто бачити ці самі очі. Із погляду доцільності заспокоєння ситуації на Лівобережжі такі дії окольничого були вповні адекватними, хоч і не впливали з його посольського наказу, а відтак і не могли ввійти до його звіту. Саме зважаючи на доцільність утихомирення Лівобережжя аналогічним чином діятиме й сановне оточення Олексія Михайловича, яке погодиться на пожалування новообраного гетьмана від імені царя відповідними владними реаліями й без поїздки того до столиці.

Так усе ж таки – бувало чи не бувало за «иних гетманов» те «лихо ... тоест чорной ради»?

Підбиваючи підсумки, передовсім треба зауважити, що «чорні» (або «чернецькі»), тобто загальновійськові ради, звичайно ж, не були витвором літа 1663 р. У політичній історії Гетьманщини можна віднайти чимало прикладів залучення найширшого кола козацького товариства до вирішення нагальних питань поточного життя, особливо якщо аналізувати практику кінця 1640 – початку 1650-х рр. Утім Ніжинська генеральна рада 1663 р. була все ж певною мірою унікальною. Адже ніколи раніше не траплялося таких тривалих періодів міжгетьманства, як це сталося на початку 1660-х рр. Ніколи перед цим Військо Запорозьке Низове не відігравало й ніколи по тому не відіграватиме такої поважної ролі під час проведення гетьманських виборів у городовій Україні (або її частині), як це було влітку 1663 р. Як, власне, і участь некозацького населення козацької України не буде такою масовою, як це сталося у часи проведення «чорної ради» під Ніжином. Зважаючи на тривалість виборних перегонів 1661–1663 рр., уже ніколи більше в історії Гетьманщини претендентам

¹²⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С.417.

на булаву не вдасться перевершити І.Брюховецького в кількості та якості даних перед виборами обіцянок – рядовому козацтву й поспільству, міщанам, представникам церкви та, особливо, царській владі. І ніколи раніше перемога одного претендента на гетьманську булаву не обертається такою масштабною трагедією для його суперників та їхніх прибічників. Не виникатиме при зміні гетьмана й тих тривог, які накрили старшину і «кармазинове козацтво» після обрання на гетьманство влітку 1663 р. висуванця Запорозької Січі.

Але чи стала рада 1663 р. початком соціальної революції в лівобережній частині козацької держави та наскільки новообраний реґіментар був готовим виконувати роздані у ході боротьби за булаву обіцянки й аванси? Відповіді на ці питання можна дати лише проаналізувавши практичні дії І.Брюховецького вже в наступні місяці та роки його загалом нетривалого, але щедро наповненого важливими подіями й несподіваними пертурбаціями гетьманування.

The article covers the political and social conditions of Nizhyn General Rada of 1663. The programs and presentation mediums of main pretenders to the vacancy of hetman of Left-Bank Ukraine are analyzed. The role of Russian power in the struggle for the hetman government examined, the causes that formed the Aleksei Mikhailovich attitude to the political processes on the Left-Bank Ukraine marked out. On the analysis of all-known modern reliable sources with the information concerning the council of 1663, author in detail reconstructs its course. Main attention is paid to the discordant courses of this event's presentation in the sources and offering the different variants that clarifying it.

Keywords: “black council”, hetmanate, Ukrainian Cossack State, I.Briukhovets’kyi, Ya.Somko, V.Zolotarenko, bishop Methodius, D.Veliko-Gagin, hetman elections, Ukrainian-Russian relations, “Ruin”.

